

EL LLEGAT DE JOSEP FERRATER MORA

JOSEP-MARIA TERRICABRAS

Josep Ferrater Mora, nascut a Barcelona el 1912, va morir a la mateixa ciutat el 30 de gener de 1991, després de passar tota la seva vida acadèmica als EUA, com a professor del Bryn Mawr College. Ferrater és, sens dubte, una de les grans figures de la –més aviat migrada– història de la filosofia catalana. Les pàgines següents volen fer un breu balanç –només esbossat i provisional– del sentit global de la seva obra i de la seva importància. El balanç, però, d'una obra llarga i complexa com la seva no es pot fer en abstracte, sinó que s'ha de contextualitzar.

Per això dividiré aquesta reflexió en dos apartats: el primer examinarà breument on s'inscriu l'obra de Ferrater, quin és el seu context; el segon procurarà avaluar succintament quina ha estat la principal aportació de l'obra de Ferrater. I acabaré l'exposició amb algunes conclusions en forma d'epíleg obert.

1. On s'inscriu l'obra de Ferrater

El pensament i la producció de Ferrater s'inscriuen, de fet, en un context doble: d'una banda, hem de tenir present la situació filosòfica del país en què li va tocar viure; d'altra banda, hem de considerar quina era la direcció general que prenia la filosofia a la seva època. Per fer aquest doble i breu repàs em refiaré de la perspiciàcia del mateix Ferrater. Com que ell era un grandíssim coneixedor de la història de la filosofia, situaré breument aquests dos contextos amb el seu ajut, resseguint el que ell mateix diu tant sobre la situació de la filosofia espanyola com sobre la situació de la filosofia mundial.

1.1. SOBRE LA SITUACIÓ DE LA FILOSOFIA ESPANYOLA A L'ÈPOCA DE FERRATER

Pel que fa a la situació de la filosofia espanyola a començaments del segle xx, és ben clar que Catalunya i Espanya tenien –dit sense

cap estridència— bastant poca tradició filosòfica. Ho manifesta així Ferrater en el seu article titulat «Sobre “estilos de pensar” en la España del siglo XIX»¹:

«Una lista de filósofos españoles entre, digamos, 1650 y 1750 da más pena que gloria. Por otro lado, una lista de los más destacados filósofos europeos del siglo XVI confeccionada con la equidad debida ostenta un número nada baladí de nombres españoles. [...]

Creo que podemos ser razonables y decir que, en fin de cuentas, España ha contribuido al *conjunto* del pensamiento filosófico europeo en más modesta proporción que algunos otros más afortunados países. Los historiadores de la filosofía española suelen por ello tener no pocos quebraderos de cabeza. A menos que decidan hablar interminablemente de la vida y milagros de cualquier filósofo de tres al cuarto, no tienen más remedio, cuando menos al describir ciertas épocas, que apechugar con el célebre sentimiento de inferioridad»².

És clar que, si en lloc de buscar noms de filòsofs de primera fila, busquem pensadors que tinguin i proposin un «estil de pensar», llavors la nòmina espanyola i catalana al llarg de la història ja no és tan insignificant, perquè podem trobar autors com Ramon Llull, Joan Lluís Vives, Jaume Balmes, Marcelino Menéndez y Pelayo, Joan Maragall o Eugeni d'Ors, per esmentar-ne només uns quants de prou destacats. I és cert que, ja a la primera meitat del segle XX, si posem a part la figura d'Unamuno, tant Madrid com Barcelona tenen alguns noms filosòficament dignes d'esment: a Madrid es poden citar Ortega, García Morente, Gaos o Zubiri; a Barcelona destaca per sobre de les altres la figura de Joaquim Xirau. En aquesta línia diu Ferrater:

«Pero supongamos ahora que en vez de ocuparnos de filosofías de tomo y lomo nos ocupamos de algo que llamaremos, a falta de mejores vocablos, “estilos de pensar”. Estos han sido en España, a partir del siglo XV, o aún antes, harto respetables. Inclusive durante los períodos filosóficamente más indigentes, España no le ha ido demasiado a la zaga a Europa en la producción, calidad y complejidad de tales “estilos”»³.

Sobre què entén Ferrater per «estil de pensar», hi tornaré més endavant. Ara m'interessa destacar que ell considera que Espanya ha tingut, efectivament, pensadors amb estil, però, en canvi, una escas-

1. Aquest text prové d'una conferència donada per Ferrater a Nova York el desembre del 1959. Amb petites modificacions es va publicar a la revista *Hispanófila*, el 1961. També amb alguns retocs ha estat reproduït a *Obras Selectas*, Madrid: Revista de Occidente, 1967, vol. I, pp. 303-308. Aquí se cita seguint aquesta darrera edició.

2. *Ibíd.*, p. 303.

3. *Ibíd.*

sa tradició filosòfica, tal com ja havia dit en un text escrit quatre anys abans que l'anterior⁴:

«No usufructuamos una tradición filosófica que nos ayude a escribir libros donde, aun sin pensarlo mucho, resulte que al final decimos algo, por menudo que sea. Además somos pocos (sospecho que las dos cosas están ligadas)»⁵.

1.2. SOBRE LA DIRECCIÓN QUE PREN LA FILOSOFIA AL MÓN DES DEL PRIMER TERÇ DEL SEGLE XX

Pel que fa a la situació mundial de la filosofia a partir del primer terç del segle xx, el judici de Ferrater també és força clar. En un assaig publicat el 1963 —quan Ferrater ja ha obtingut reconeixement però encara ha de desenvolupar una bona part de la seva producció filosòfica més significativa—, es planteja allò que ell anomena «un abans i un ara» en filosofia. Per fer-ho, agafa 1923 i 1963 com a punts de comparació, precisament perquè entre ells hi ha quaranta anys i, en comparar aquests dos anys, s'està fent força més que comparar dues dates: s'estan comparant dues èpoques, dos períodes.

Ferrater comença parlant de 1923 i, després de referir-se a racionalistes i irracionalistes, analítics i fenomenòlegs, idealistes, vitalistes i realistes, afirma:

«En todo caso, se ha perdido el optimismo del racionalismo “clásico” y, en general, se le ha retirado la confianza a lo ‘clásico’, sea de la especie que sea. Lo “clásico” era suponer que hay fundaciones sólidas y que sobre ellas se podía edificar sin temor. Ahora, en cambio [...], se sabe, o se cree saber [...] una cosa: que no hay nunca fundaciones lo bastante sólidas, y que hay que edificar sin saber si habrá que rehacerlo todo al día siguiente. [...] Ello no quiere decir, por cierto, que no se busquen a la vez fundaciones más seguras [...]. Pero a unos y a otros caracteriza la inseguridad —con un secreto goce en ella—. “De la inseguridad en filosofía” podría ser un buen título para una crónica filosófica del año 1923»⁶.

Després passa a parlar de 1963 i, com que ho fa en ple 1963, el seu judici pren totes les precaucions del cas:

«Si sólo en 1963 se puede describir lo que pasó en filosofía en 1923, ¿cómo describir ahora lo que está sucediendo en el mismo

4. Es tracta del text titulat «Mea culpa», publicat per primera vegada el 1955, com a capítol del seu llibre *Cuestiones Disputadas*, Madrid, 1955, i completament reescrit per al volum II de les seves *Obras Selectas*, Madrid: Revista de Occidente, 1967, pp. 197-203. Citarem el text a partir d'aquesta darrera edició.

5. *Ibíd.*, p. 199.

6. «La filosofía: entonces y ahora» a *Obras Selectas*, vol. II, p. 250.

año, o en años inmediatamente anteriores, en que pasa? La cosa parece clara: sólo hacia algo así como 2003 [...] podrá decirse algo acerca de lo que *realmente* está pasando en 1963.

Pero supongámonos por un momento clarividentes, y nombra-dos ‘observadores filosóficos’ para 1963»⁷.

Llavors, tot i les precaucions, passa a fer un judici concloent. (A més, ara que ja som al 2003, any en què, segons ell, podríem fer un judici més equilibrat, ens adonem que el seu judici del 1963 va ser, certament, anticipat però no pas prematur ni erroni.) Escriu Ferrater:

«Tengo varias ... sospechas e impresiones, muchas de ellas vapo-rosas, y otras harto difíciles de expresar en pocas palabras, pero todas ellas confirman de algún modo la idea de que de 1923 a 1963 han pasado en filosofía a la vez muchas cosas y una sola: la que torpemente he intentado perfilar al hablar de “regreso a la raíz”, “disolución”, “problematicidad”, etc., etc. No tengo la menor duda de que todavía queda mucho que decir –de hecho, casi todo– a este respecto, pero me alegra pensar que lo poco que digo lo he dicho por primera vez en las páginas de una revista que lanzó en 1923 el filósofo [Ortega] que, con el aire de estar hablan-do de casi todo menos de filosofía, no hizo, a la postre, sino hablar de ella. Más aún; el filósofo que agarró a la filosofía por los cuernos y la volvió a meter donde debía estar: dentro de la vida humana y como su *razón* de ser»⁸.

A manera de resum breu del doble context que hem repassat, podem dir que l’obra de Ferrater s’inscriu en el context d’un país sense gaire tradició filosòfica i en un procés mundial de dissolució del que clàssicament havia estat la filosofia –sòlida, substantiva–, que es va tornant cada dia més versàtil i afecta més àmbits de l’existència. Sobre aquest perfil de la situació, fet pel propi Ferrater, mirem ara d’avaluar quin paper hi fa ell, quin lloc hi acaba ocupant.

2. Què aporta l’obra de Ferrater Mora?

Són molts, som molts, els que reconeixem en Ferrater el filòsof català més important del segle xx i un dels filòsofs espanyols més importants del segle. I això vol dir –donada l’escassa tradició filosòfica a Catalunya i a Espanya–, que també és un dels filòsofs més importants de la història de la filosofia catalana i espanyola. Però, per què és important Ferrater, què aporta? Em sembla que també ara pot ser útil rescatar les opinions de Ferrater sobre si mateix i sobre la seva obra. No ho faré, és clar, per estalviar-me el judici propi, sinó perquè,

7. *Ibíd.*, p. 251.

8. *Ibíd.*, pp. 254-255.

a través de la seva autoavaluació, ens podrem adonar millor de quins eren els seus objectius.

De fet, Ferrater parlava ben poc de si mateix i no li agradava gaire recordar el passat. Quan reiteradament se li demanava que escrivís les seves memòries, responia invariablement que no volia mirar enre, que només volia mirar endavant. Tanmateix, Ferrater té dos escrits breus, però extraordinàriament interessants i significatius, que ens poden ajudar a descobrir com veia ell la seva obra, com es veia ell mateix com a filòsof. Els títols d'aquests escrits ja són reveladors: «Confesión preliminar», que és el text que encapçala el primer dels dos volums de les seves *Obras Selectas*⁹ –l'*Obra Completa*, algunes vegades acariciada, no la podrà dur mai a terme– i el text titulat «Mea Culpa»¹⁰, dotze anys anterior.

Algú potser pensi que aquests dos títols anuncien alguna confidència especial, potser la revelació –gairebé religiosa– d'algun secret. Això seria, però, ben impropri del tarannà de Ferrater. En efecte, en aquests textos ni reconeix res que fins aleshores hagués resultat inconfessable –o inconfessat–, ni, ben mirat, tampoc no es vol penedir de res. No oblidem que Ferrater és un home amb vocació literària i amb una gran habilitat per posar títols als seus treballs. No ens ha d'estranyar, doncs, que ell es refereixi a la seva «confesión preliminar» com a «confesión literaria»¹¹. Perquè, d'això es tracta precisament: d'una confessió sobre la seva literatura filosòfica, és a dir, sobre els escrits que ha fet fins aquell moment. D'aquests dos textos, que ara comentaré conjuntament, en voldria destacar algunes afirmacions sobre el caràcter de l'obra de Ferrater.

Començaré, però, per una qüestió que, encara que a primera vista no ho pugui semblar, és molt decisiva en Ferrater. Es tracta de la seva «frecuente preocupación por los modos de decir –o de escribir–»¹². Segons ell, quan es fa filosofia, assaig o «literatura d'idees»,

«los modos de decir son primariamente instrumentos. Puesto que la “materia” de estos géneros son las ideas, las nociones, los conceptos y, desde luego, las proposiciones, es palmario que ella cuente más que nada. Los modos de decir –que, para abreviar, llamaré “el estilo”– son elementos secundarios, por lo menos si se cumple con la condición siguiente: decir justa y precisamente –nada más, pero tampoco nada menos– lo que se quiera decir».¹³

Ara bé, encara que l'estil sigui un instrument i, en aquest sentit, sigui diferent de la matèria tractada, no és pas un instrument indife-

9. Vegeu *Obras Selectas*, Madrid: Revista de Occidente, 1967, vol. I, pp. 11-20.

10. Vegeu l'anterior nota 4.

11. *Obras Selectas*, vol. I, p. 18.

12. *Ibíd.*, p. 13.

13. *Ibíd.*, p. 14.

rent a aquella matèria, amb la qual està en íntima relació. En filosofia, les idees es poden expressar de moltes maneres, però no totes les maneres possibles són maneres igualment vàlides, perquè no totes són sempre igual de clares, ni igual de precises o adequades. Més encara. Quan es manipulen idees, s'han de tenir en compte dues coses alhora: que les idees *s'expressen*, però que també es *comuniqueu*; per tant, no n'hi ha prou de trobar l'expressió més adequada, sinó que també s'ha de buscar la més eficaç, perquè s'ha de tenir en compte el destinatari de la idea. I això s'ha d'aconseguir no solament a través de cada frase sinó a través del conjunt d'allò que s'expressa. Per això pot dir que «en último término, el estilo, tal como aquí lo entiendo, es la arquitectura de una obra»¹⁴.

A partir d'aquesta importància de l'estil, es poden entendre millor altres observacions més personals de Ferrater. Si ara manllevo a José María Valverde l'expressió «consciència lingüística», puc dir que, sens dubte, Ferrater Mora va ser un autor, un pensador, amb una grandíssima consciència lingüística. No solament afirma que «he tenido siempre en cuenta la necesidad de ajustar el estilo a la materia»¹⁵, sinó que s'autoreconeix obertament com a escriptor ¹⁶ i fins i tot reivindica un estil propi ¹⁷, que ell mateix caracteritza així:

«No me compete describir y filiar tal estilo, pero sospecho que valga lo que valga, tienden a compaginarse en él la mayor claridad posible con cierto (siempre un tanto refrenado) garbo, y el análisis implacable con un frecuente toque de ironía. No pretendo que ese estilo sea el único posible, o plausible; cada autor posee, mejor o peor armado, su propio estilo, su temperamento intelectual, su sistema, por lo demás cambiante, de preferencias y repugnancias»¹⁸.

Un cop reconegut, però, que ell és escriptor i que té —en expressió de Juan Marichal— «voluntad de estilo», Ferrater diu força més coses. Aquí em limitaré a esmentar què diu *a)* de la quantitat de pàgines que ha escrit; *b)* del tipus d'obres que ha fet; *c)* de la valoració que s'ha donat a aquestes obres.

14. *Ibíd.*, p. 15.

15. *Ibíd.*, p. 16.

16. *Ibíd.*: «puesto que, bien que filósofo y no narrador, o poeta, soy también, quiéralo o no, escritor»; «Mea culpa», loc. cit., p. 202: «Pero somos escritores»; p. 203: «nuestro oficio de escritores».

17. «Puesto que [...] soy también, quiéralo o no, escritor, no me ha parecido impropio seguir, y hasta cultivar, mi temperamento intelectual, que es, o espero que sea, distinto del de otros autores. En este sentido no me avergüenza confesar que trato de exhibir un estilo de escribir que sea paralelo a un estilo de pensar y del cual pueda decir, sin engallarme, mas también sin engañarme, “es mío”» (*Obras Selectas*, vol. I, p. 16).

18. *Obras Selectas*, vol. I, p. 16.

a) Sobre el nombre de pàgines que ha escrit, Ferrater entona una part important del seu «mea culpa». Ell no es limita, doncs, a lamentar l'excessiva producció escrita existent –també, és clar, la filosòfica–, sinó que reconeix la part de culpa que hi té. I si és cert que el 1955 –any de publicació del «Mea culpa»– Ferrater ja havia publicat molt, a partir de llavors va publicar tant o més del que havia publicat abans, entre altres coses, algunes de les seves obres més madures i fins i tot obres estrictament literàries. A la vista d'aquesta posterior evolució productiva, ¿haurém de dir potser que el penediment de Ferrater no va ser sincer, ja que no sembla hagués acompanyat el seu penediment amb un propòsit d'esmena prou ferm? ¿O haurém de dir que, ben mirat i malgrat el que ell mateix digui, Ferrater parla per als altres, però no per a si mateix? Em sembla que les respostes a aquests interrogants es poden trobar en el seu propi text. Es ben clar que Ferrater parla per tots, inclòs ell mateix¹⁹. La seva queixa, però, no es dirigeix només, ni sobretot, contra el fet que es publiquin molt –massa–, sinó abans que res contra el fet que no es publiquin coses prou bones²⁰. I, com que el que realment li interessa és això últim, tampoc no insisteix en una reducció dràstica i automàtica de les publicacions, justament perquè sap que la qualitat només ve per destil·lació de la quantitat.

«No aspira [el autor] a interceptar el chorro de pensamientos, o los que se consideren tales, sino invitar a sus fuentes a que mediten un poco antes de soltarlo. Es, en cierto modo, una cuestión de estilo. Pero es sobre todo una cuestión de higiene.»²¹

«Pocos de esos escritos merecen ser leídos, y más pocos aun conservados. Pero no hay muchos que sean totalmente insensatos. Repiten, discuten, divulgan. Hasta es conveniente que sea así. No quiero que nadie interprete mis invectivas como si éstas tuvieran por objeto decapitar la literatura. Sé que las cumbres despuntan gracias a que las sostienen dilatadas cordilleras. Una literatura de puras cumbres es una utopía. La gran filosofía, como la gran poesía, brotan sólo cuando mucha gente lleva en sus bolsillos legajos de sistemas y versos.»²²

Per això –recordem el que hem dit abans sobre l'escassa tradició filosòfica a Espanya– Ferrater pot enyorar països com Alemanya,

19. «Consciente de sus propios achaques, va a lanzar contra algunos de sus colegas dardos que ya ha arrojado –que está todavía arrojando– contra sí mismo.» (*Obras Selectas*, vol. II, p. 197) «*Mea culpa*. El título que encabeza estas páginas no es casual. Soy culpable; hasta soy el culpable primero. [...] Estoy hablando en serio.» (Ibíd., p. 198).

20. «Se escribe demasiado. Demasiados artículos, demasiados ensayos, demasiados libros. Y, por supuesto, demasiada filosofía. Demasiada mala filosofía.» (Ibíd., p. 198).

21. Ibíd., p. 197.

22. Ibíd., p. 199.

França o Anglaterra, en què també es publica massa i, de fet, força més que entre nosaltres,

«pero ellos tienen una tradición, que no es grano de anís. Una tradición puede ser un comodín, però también un trampolín»²³.

Si Alemanya, per exemple, ha produït

«una buena dosis de filosofía potable, es porque entre tanto y tanto libro, entre los densos millones de páginas, mal iría que no salieran a flote algunos pensamientos decorosos. El procedimiento es, pues, recomendable sólo cuando los medios son abundantes hasta el vértigo (aún así, yo preferiría que la cosa se cribara un poco más antes de arrojar las semillas, pero esto es asunto personal, y me callo)».²⁴

Nosaltres, però, no ens podem permetre el luxe d'escriure sense miraments, com poden fer francesos o alemanys. Haurem d'escriure més que els altres, però també ho haurem de fer sense abusar i, sempre que ho fem, haurem d'«apuntar bien al blanco»²⁵. En aquest punt, Ferrater és enormement autocrític: quan rellegeix els seus escrits, gairebé mai no els dona per bons, sinó que els voldria tornar a escriure i, si en fos capaç, els voldria millorar²⁶. Això, però, no significa pas necessàriament haver d'ampliar l'obra sinó ben al contrari. Recordo que repetia que, a l'hora de reeditar un llibre, l'ideal seria posar-hi –en contra de la pràctica habitual–: «Edició corregida i disminuïda».

b) Sobre el tipus d'obres que ha fet, Ferrater destaca en la seva «Confesión preliminar», és a dir, el 1967, que ell no s'ha dedicat a fer una «literatura d'idees» popular i accessible, sinó que sobretot ha escrit assaigs i, encara més, estudis i llibres filosòfics. Això és veritat. Ferrater, però, hi afegeix dues consideracions de futur que ara sabem que han acabat essent falses totes dues: d'una banda, diu que fa anys havia pensat a escriure una novel·la o un relat, i que ara ja no hi pensa; i, de l'altra, afegeix: «No me hubiera afligido nada ser capaz de novelar, pero he tenido que contentarme con ser lector de novelas. Evidentemente, no he nacido para narrar»²⁷. Això ho deia el 1967, però dotze anys després publicava el seu primer llibre de relats, al qual es van sumar set llibres més, entre relats i novel·les, fins al 1991. D'altra banda, anunciava:

«Cuando pienso por añadidura que *El ser y la muerte* y *El ser y el sentido* son, en mi intención cuando menos, sólo las dos primeras

23. *Ibíd.*, p. 198.

24. *Ibíd.*, p. 199.

25. *Ibíd.*

26. Vegeu *Obras Selectas*, vol. I, pp. 11-12.

27. *Ibíd.*, p. 17.

partes de una tetralogía filosófica que ansío, y espero, completar algún día con otros dos libros titulados *El ser y el hacer* y *El ser y el deber*, no sólo me consterno, sino que hasta me horripilo»²⁸.

Tampoc això no es va arribar a realitzar. Ferrater va escriure algun llibre equiparable a aquells –p. e., *Ètica aplicada*–, i algun fins i tot de més ambició –p. e. *De la materia a la razón*–, però no va construir cap tetralogia.

Ell era ben conscient, però, que la raó principal del fet que hagués estat menys conegut i menys llegit del que ho hauria estat altrament raïa en el fet que havia produït bàsicament un tipus de literatura d'idees o de literatura filosòfica que no era ben popular²⁹.

c) Amb això som ja a la valoració que, segons Ferrater, s'ha donat a les seves obres. Hi ha un punt en què la «Confesión preliminar» és molt explícita, fins i tot amb un cert to d'amarguesa:

«Da la impresión, en efecto, de que mi ideal literario –o, si se prefiere, filosófico-literario– tiene poco que ver con el grueso de mi obra, la cual está compuesta no sólo de buen número de ensayos, sino también –y para algunos casi exclusivamente– de un libro que, hasta el presente, ha contribuido más que ningún otro de mis títulos a que yo no sea un perfecto desconocido: un ingente, y hasta como monstruoso, *Diccionario de filosofía*, tan vasto y dilatado que en comparación con él todo lo que he escrito parece que podría figurar bajo el rótulo *Ocios de un filósofo*.

Ha llegado el momento de declarar que la ingente obra aludida me ha dado, y muy probablemente seguirá dándome, muchos quebraderos de cabeza. No me refiero sólo a las horas incontables que le he consagrado; me circunscribo al papel que esta obra desempeña, o puede juzgarse que desempeña, en el conjunto de mi producción, y a lo que ha coadyuvado a perfilar la imagen que algunos se han hecho de mi personalidad filosófica. Reconozco que en este respecto me hallo en una situación hartamente embarazosa. Por un lado, sería necio disimular la paternidad de tal abultada obra y hacer como quien ignora cuan pesadamente gravita sobre mis escritos. Además, no me arrepiento de haberla compuesto. Comenzada por encargo, y con la intención de forjar un instrumento de trabajo, ha ido creciendo a ojos vista, víctima de su propio éxito, hasta convertirse en un complejo e intrincado edificio. [...] El susodicho *Diccionario* [...] no es sólo, en efecto, una obra de consulta: es, si se me permite la expansión, una especie de «universo» del cual no puedo desprenderme sin más, como si fuera un lastre enojoso. Por otro lado, no puedo disimular el coraje que me produce verla planear abrumadoramente sobre el resto de mi obra, y en particular sobre la parte de ella que estimo filosó-

28. *Ibid.*, p. 19.

29. *Ibid.*, p. 17.

ficamente más valiosa. Se me hace cuesta arriba admitir que las bondades que aquella obra tan anchurosa puede ostentar son capaces de dar al traste con los pensamientos que he ido allegando en los libros filosóficos que con mayor empeño he compuesto.

[...]

Todo lo cual evidentemente me preocupa, pues de no ser así no me habría molestado en escribir los dos párrafos precedentes. De todos modos, sería disparatado creer que me obsesiona, o siquiera que me desvela. Es, pues, harto improbable que me haga cambiar de rumbo»³⁰.

És cert que el *Diccionario* va pesar com una llosa sobre el cap de Ferrater, que –i ara apel·lo només a la intuïció obtinguda en el tracte amb ell– sempre va tenir la impressió d’haver fet una obra filosòfica-ment poderosa, però poc coneguda i insuficientment apreciada. En això, el seu model era Ortega, que havia rebut un reconeixement molt més general i entusiasta. Ferrater, però, tot i reivindicar enèrgicament la seva condició de filòsof creador, no es va pas apartar del seu camí de gran arquitecte del monumental *Diccionario*. Malgrat tot, ell també pensava que el *Diccionario* era, efectivament, un «instrumento de trabajo» molt bo: ho demostra el fet que quan escriu les ratlles citades el *Diccionario* es trobava en la seva 5a edició, datada el 1965 i acabada el 1963, i constava només de dos volums; encara va esmerçar moltíssima dedicació i esforç a preparar una sisena edició –apareguda el 1979 i també acabada tres anys abans–, que havia de ser la darrera en vida de Ferrater i que constava de quatre enormes volums, amb més d’un cinquanta per cent de material nou respecte a l’anterior. En el seu pròleg, Ferrater, a més de repetir que el *Diccionario* no era la seva obra preferida, donava també el sentit últim de l’obra amb aquestes paraules:

«Prefiero a este *Diccionario* algunos otros escritos míos que estimo más originales, pero no me arrepiento de haber dedicado a él un esfuerzo sostenido. Creo que obras como la presente son necesarias para la buena marcha de la filosofía y que, además, pueden contribuir a reducir el notorio déficit entre las importaciones y exportaciones culturales en países de lengua española.

[...]

Quiero hacer constar que por sí solo ello no sería razón para esforzarse en producir semejantes trabajos y repertorios, o siquiera para crear la infraestructura educativa y cultural que permita la formación de multitud de personas capaces de llevarlos a cabo. Hacer estas cosas por motivos nacionales o, como en el caso del español, plurinacionales, sería sospechoso. Lo importante es que el beneficio sea, no sólo nacional, o plurinacional, sino también, y

30. *Ibid.*, pp. 18-20.

sobre todo, social. En todo caso, en el estado actual de cosas, ninguna lengua y, con ello, ninguna cultura es enteramente respetada si, por grandes que sean sus contribuciones en los órdenes estético y literario, no van acompañadas de contribuciones creadoras y ordenadoras suficientes en los aspectos filosófico y científico»³¹.

3. Epíleg obert

Em sembla que, al final d'aquest breu recorregut, estem en millors condicions per respondre a la pregunta que ens feiem en començar sobre quin és el llegat de Ferrater, quins són la importància i el sentit globals de la seva obra. Si es volgués contestar de manera ben ràpida podríem dir que la importància de Ferrater rau en un doble fet: *a)* d'una banda, ens deixa una obra filosòfica molt sòlida, que eleva el nivell filosòfic espanyol i està a l'alçada intel·lectual de la seva època; *b)* de l'altra, ens posa a les mans instruments i mitjans imprescindibles per a continuar filosofant, instruments que sense ell no estarien al nostre abast. Tots dos punts són molt importants.

a) En un país sense a penes tradició filosòfica, Ferrater crea un corpus de referència d'una gran solidesa: només que ens quedéssim amb els seus *Fundamentos de filosofía* i *De la materia a la razón*, ja tindríem dues obres amb una ambició sistemàtica i amb un rigor conceptual notabilíssims. Però, a més, disposem de tots els seus altres treballs en ontologia, història de la filosofia, metafísica, antropologia, filosofia de la història i de la cultura, teoria del coneixement, lògica, filosofia de la ciència o ètica. És cert que Ferrater es va poder beneficiar, paradoxalment, de la sempre difícil condició d'exiliat, que en el seu cas li va possibilitar el contacte amb corrents filosòfics allunyats dels de la seva formació inicial a Barcelona, i és cert que això també li va permetre cultivar un ventall de coneixements i d'interessos inusuals en la resta de filòsofs espanyols de la seva generació. Ferrater era dels que sabia —i reconeixia— que l'atzar juga un paper important en la vida de les persones. Cal, però, saber-se aprofitar de l'atzar i posar-lo a treballar a favor de determinades idees i projectes. Ell ho va saber fer. La seva obra filosòfica ha elevat el nivell —i les possibilitats de nivell— de la filosofia espanyola en gairebé totes les àrees de la filosofia, llevat potser dels terrenys de l'estètica i de la filosofia política, en que només ens ha deixat articlets breus o notes encara inèdites.

I quan la filosofia havia pres una orientació que —com ell mateix assenyala— anava perdent concentració i anava guanyant en difu-

31. *Diccionario de filosofía*, Madrid: Alianza, 1979, vol. I, «Prólogo a la sexta edición».

sió, extensió i diversificació, Ferrater també va saber estar a l'altura: va proposar el mètode anomenat «integracionisme», que volia superar els dualismes i les dicotomies estèrils que omplen la història de la filosofia de «discòrdies filosòfiques». Ell, però, volia superar les discòrdies sense negar-les, sinó, ben al contrari, reconeixent-les com una dada històrica i aprofitant-ne tota la virtualitat. Per això afirmava que els binomis clàssics expressats per oposicions de termes com ara realisme/idealisme, empirisme/racionalisme, materialisme/espiritualisme no designen de fet realitats antagòniques amb existència pròpia que hagin de ser estudiades, defensades o combatudes, sinó que són simplement marques, fites, que assenyalen els límits en què es poden moure la reflexió i la discussió filosòfiques. Aquests termes –aparentment enfrontats– són els precipitats de llargues discussions filosòfiques que ara ens poden ser molt útils, perquè dibuixen, configuren i delimiten el camp teòric en què cada filòsof pot exercitar el seu propi pensament, amb llibertat i rigor. Quan ens enfrontem, doncs –i passa constantment– a aquestes oposicions terminològiques i conceptuals, no ens hem pas de sentir obligats a adherir-nos a un extrem o a l'altre, sinó que podem beneficiar-nos de l'oposició i aprofitar aquells extrems com allò que són: els límits d'un llarg continu que obre davant nostre extenses àrees de pensament; sempre podem anar d'una banda a l'altra del continu i aturar-nos en qualsevol punt. Aquest és l'integracionisme de Ferrater. I així és com, les oposicions que històricament havien derivat en molts enquistaments doctrinaris i dogmàtics, es van transformar, a les seves mans, en eines profitoses, carregades d'informació històrica i de fecunditat sistemàtica.

En les seves obres de creació filosòfica, Ferrater va ser sempre fidel a l'actitud i a la pràctica integracionistes. Al capdavall, ell va defensar sempre que la seva filosofia era un «sistema obert»: aquest va ser precisament el títol que va donar a les seves darreres lliçons, les que va fer el 1989 a la Universitat de Girona per inaugurar la càtedra de pensament contemporani que porta el seu nom. Ferrater tenia, a més, interessos amplis, capacitat de relació interdisciplinària i un enorme sentit per a la importància del llenguatge, de tots els llenguatges, tant els científics i tècnics, com els humanístics, els literaris i els artístics. D'aquí que s'interessés també pel llenguatge estrictament literari de la narrativa o pels del cinema i de la fotografia.

b) A més d'això, però, també s'ha de destacar que Ferrater ens deixa instruments i mitjans per al treball filosòfic propi. I ara no em refereixo només al monumental i únic *Diccionario*, del qual he parlat abastament i que, per a qualsevol altre autor, seria motiu del major orgull, potser també perquè qualsevol altre s'hauria hagut de limitar a aquesta obra sense poder ni tan sols intentar res més. A

part del *Diccionario*, hi ha moltes altres obres, estudis i documents que seran materials de referència per als estudiosos durant molts i molts anys³².

Les condicions històriques que li van tocar viure van fer pràcticament impossible que Ferrater tingués alumnes a Espanya. Si n'hagués pogut tenir, hauria canviat radicalment el seu nivell d'influència i, fins i tot, potser la seva fama entre el gran públic. No va tenir alumnes, però va poder tenir –a distància– molts deixebles. D'aquests, encara en podrà tenir en el futur. Perquè el seu llegat no és només el que ell ha fet i ha deixat, sinó que també és llegat seu allò que, gràcies a ell, encara es pot fer. L'obra de Ferrater, com ell volia, continua essent un sistema obert.

32. Pensant sobretot en el futur, ara només voldria esmentar dues recuperacions recents del llegat ferraterià. D'una banda, el volum *Three Spanish Philosophers: Unamuno, Ortega and Ferrater Mora*, publicat el 2003 per l'editorial nord-americana SUNY, que recull els estudis de Ferrater sobre Unamuno i Ortega, i inclou una autopresentació de la seva filosofia a través del capítol tercer del seu *El ser y la muerte*. D'altra banda, el CD –editat també el 2003 amb la inestimable col·laboració dels Serveis de Biblioteca de la Universitat de Girona– que conté el fons bibliogràfic que Ferrater Mora va llegar a la seva càtedra de la UdG abans de morir, i que ara és fàcilment consultable. En aquesta mateixa línia hi ha molts projectes en marxa que ja s'estan concretant. Potser també només calgui destacar-ne dos: en primer lloc, la digitalització de tota la correspondència personal de Ferrater que també està dipositada a la Biblioteca de la Universitat de Girona i que, en un futur proper, serà a l'abast via internet de tots els usuaris que vulguin fer consultes o recerca sobre el llarg període que abraça –entre 1940 i 1990–, sobre els temes que van interessar a Ferrater i sobre els centenars de corresponents que va tenir; en segon lloc, la publicació de les Actes del Simposi Internacional sobre Ferrater Mora que va tenir lloc a la UdG els dies 21 i 22 de novembre del 2002.